

ДЕЯКІ ПИТАННЯ НОВОЇ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

М. В. Гаухман

ПОЛЬСЬКИЙ КУЛЬТУРНИЦЬКИЙ РУХ У РОСІЙСЬКІЙ НАЦІОНАЛЬНІЙ ПОЛІТИЦІ НА ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ (1905–1914 рр.)

Потреба в налагодженні толерантних відносин у сучасному українському суспільстві робить актуальним вивчення історичного досвіду співіснування різних етноконфесійних спільнот на українських землях. Правобережна Україна в складі Російської імперії являла собою поліетнічний і поліконфесійний регіон, одною з найбільших етнічних спільнот якого були поляки. Південно-Західний край, як офіційно називалося Правобережжя, був політичною ареною українського, єврейського та польського національного питання. Перша російська революція (1905–1907 рр.) призвела до загострення національного питання в Російській імперії, набуття національними рухами масового характеру. Наслідком Першої російської революції в царині польського національного питання була поява польського культурницького руху, покликаного зробити польський національний рух масовим.

Польський культурницький рух на Правобережній Україні не виділяється в історіографії як окремий об'єкт досліджень, а розглядається як складова частина польського питання в регіоні. Сучасну українську історіографію польського питання на Правобережжі початку ХХ ст. варто розподілити за об'єктом дослідження на дві групи. До першої групи віднесемо праці, присвячені російській національній політиці та національному питанню, — тобто в комплексі українському, єврейському і польському питанню, — на Правобережній Україні, а до другої групи — праці, які зосереджені саме на вивченні польського населення Правобережжя та польського питання в регіоні.

Перша група представлена працями В. Шандри та Н. Щербак. Державному управлінню на Правобережній Україні присвячені праці В. Шандри [1]. Лейтмотивом урядування після Січневого повстання (1863–1864 рр.) була деполонізація Південно-Західного краю в спосіб усунення поляків від державного управління. Російська національна політика на Правобережній Україні висвітлена в монографії Н. Щербак, у якій окремий розділ відведено польському питанню [2, с. 81–205]. Дана праця цінна насамперед значним обсягом фактичного матеріалу, що висвітлює способи формування урядової політики в царині національного питання та заходи проведення національної політики в Південно-Західному краї.

До другої групи належать праці О. Калакури, І. Лісевича, Н. Черкаської та О. Буравського. У монографії О. Калакури окрему главу відведено для характеристики політико-правового становища польського населення українських земель Австро-Угорської та Російської імперій на рубежі XIX–XX ст. [3]. Праці І. Лісевича присвячені соціальній і культурній історії поляків Наддніпрянщини в другій половині XIX — на початку XX ст. [4]. Польське питання на Правобережній Україні та політичні орієнтації польської шляхти регіону на початку XX ст. розглядаються в статті Н. Черкаської [5]. Соціально-економічній, політичній і культурній історії польського населення Волині в другій половині XIX — на початку XX ст. присвячена монографія О. Буравського [6].

Іноземна історіографія польського питання на Правобережній Україні на початку XX ст. представлена працями французького історика Д. Бовуа, японського історика К. Мацузато та американського історика М. Гемма. Відносини між російською владою та польським, українським і єврейським населенням Правобережної України в 1863–1914 рр. стали об'єктом дослідження в монографії французького історика Д. Бовуа [7]. У цій книзі польська шляхта Правобережжя розглядається як окрема етнополітична спільнота, а молода польська інтелігенція шляхетського походження початку XX ст. — як верства, залежна від польської шляхти. Проблеми відносин у трикутнику українського, російського та польського національних проектів на Правобережній Україні присвячені праці японського історика К. Мацузато [8]. Етнокультурна історія Києва висвітлюється в

монографії американського історика М. Гемма, окремий розділ якої присвячений полякам [9, р. 55–81].

Недостатньо висвітленим в історіографії польського питання на Правобережній Україні початку ХХ ст. є російська національна політика щодо польського культурницького руху. Актуальність вивчення російської політики щодо польського культурницького руху полягає в тому, що польське культурництво було єдиним напрямком легальної діяльності польського національного руху, спрямованої на «націоналізацію», поширення польської національної свідомості, польського населення Правобережної України. Новизна нашої праці полягає в розгляді російської національної політики з точки зору оцінок, що давалися російською бюрократією польському культурницькому руху.

Польське питання на Правобережній Україні в другій половині ХІХ — на початку ХХ ст. визначалося тим, що після Січневого повстання (1863–1864 рр.) було введено обмежувальне законодавство проти поляків. Антипольські закони Олександра ІІ зберігали чинність і на початку ХХ ст. Основою антипольського законодавства були два закони. Першим із них, законом від 10 грудня 1865 р., були введені обмеження на польське землеволодіння. Відтоді польським поміщикам заборонялося продавати землю полякам. Отримувати землю від польських поміщиків мали право винятково їхні прямі спадкоємці [10, № 42759]. Станом на 1906 р. польські поміщики втратили близько половини своєї земельної власності та поступилися, за площею земельної власності, поміщикам-неполякам («особам російського походження православного, старообрядницького та лютеранського віросповідання») [11, арк. 183–183 зв.]. Другим обмежувальним заходом була заборона освіти польською мовою. Закон від 3 квітня 1892 р. про переслідування таємного навчання польській мові був чинним до 24 грудня 1906 р. (остаточно скасований Державною Думою 21 травня 1907 р.) [12, № 8486; 13, стб. 898–922]. Метою виключного законодавства проти поляків було позбавлення польської шляхти та молодії польської інтелігенції, провідних верств польського націотворення, домінуючого становища в Південно-Західному краї.

Револьюційні події 1905 р. змусили владу піти на поступки громадськості. Такою поступкою була поява «Тимчасових

правил про товариства і спілки» від 4 березня 1906 р., за якими дозволялася легальна діяльність громадських організацій [14, № 27479]. Скориставшись цим дозволом, представники польської інтелігенції Києва заснували товариства «Освята», що було зареєстроване київською губернською адміністрацією 14 липня 1906 р. Однак 6 грудня 1906 р. Київський, Подільський і Волинський генерал-губернатор закрив «Освятю», пославшись на «Положення про надзвичайну охорону» [15, арк. 1]. Справжня причина закриття «Освяти» полягала в тому, що товариство загрожувало російській національній політиці в Південно-Західному краї, прагнучи, за висловом попечителя Київського навчального округу, «ополячити малоросійське населення» за допомогою польських шкіл [15, арк. 17–17 зв.]. Однак невдовзі, через відсутність формальних причин для закриття, «Освята» відновила свою діяльність.

Після Першої російської революції (1905–1907 рр.) почався період урядової реакції: бюрократія спрямувала зусилля на скасування поступок громадськості. Політична поліція проводила перевірку наявності нелегальних осередків «Освяти» на Правобережній Україні. Адже у Варшаві «Освята» діяла нелегально. Департамент поліції 25 березня 1908 р. звернувся до місцевої адміністрації — губернаторів, жандармських управлінь та охоронних відділень — із завданням перевірити наявність нелегальних товариств «Освяти» на Правобережній Україні. Однак перевірка, проведена жандармерією в квітні-травні 1908 р., встановила відсутність нелегальної діяльності «Освяти» у Волинській і Подільській губерніях [16, арк. 212–212 зв.; 17, арк. 192–193 зв., 205, 207].

Указом Сенату від 9 вересня 1909 р. було остаточне припинено існування мережі «Освяти» на Правобережній Україні. Польські товариства, за указом сенату, загрожували національній політиці в Південно-Західному краї. Польський національний рух як вияв польського націоналізму не був небезпечним для влади через малочисельність польського населення Правобережжя. Поляки Південно-Західного краю являли собою, згідно з указом, не націю, а партію («термін «поляк» [є. — М. Г.] не стільки терміном етнографічним, скільки політичним») [15, арк. 24–25 зв.]. Метою діяльності польських організацій влада вбачала в прагненні ополячити українське населення. Пер-

винний текст указу стосувався винятково київської «Освяти». Водночас Сенат розглядав скарги від керівництва подільської та волинської «Освяти», яким було відмовлено в реєстрації відповідно 23 серпня 1906 р. і 9 квітня 1907 р. [15, арк. 22–23]. Позаяк рішення Сенату щодо київської, волинської та подільської «Освяти» були однотипними, указ щодо київської «Освяти» набув загального значення для польського руху на Правобережній Україні.

Складовою частиною польського культурницького руху був «сокольський», молодіжно-спортивний, рух. 19 квітня 1906 р. в Києві було зареєстровано «Київське польське гімнастичне товариство» («Polske towarzystwo gymnastyczne w Kijowie») [18, арк. 48]. Товариство було осередком «сокольського руху», неофіційно називалося «Київським клубом «соколів»». Станом на 1914 р. до гімнастичного товариства належало 646 чоловік, представників різних прошарків польського населення Києва. Керівники «Гімнастичного товариства» були багаторічними активістами польського руху. Серед 13 членів правління «Київського польського гімнастичного товариства», за даними київської жандармерії, 5 чоловік знаходилися під наглядом політичної поліції до 1914 р. за участь у студентських страйках і польських товариствах [18, арк. 41–41 зв.].

«Гімнастичне товариство» було організацією польських скаутів. Польський скаутський рух, т. зв. «гарцарство», на початку XX ст. поширився серед польського населення Росії та Австро-Угорщини. «Гарцарство» являло собою, з точки зору політичної поліції, воєнізований молодіжний рух, члени якого вважали себе за солдатів, які готувалися до визволення Польщі. Лави польських скаутів у Києві склалися з учнів середніх навчальних закладів («seredniouczeniakow»). Скаути займалися військовою й фізичною підготовкою в клубі «Сокіл» і за містом, куди виїжджали раз на тиждень. Скаути, за даними жандармів, займалися шпигунством, слідкуючи за дислокацією російських військ [18, арк. 8–9].

Одною з віх «столипінської реакції» в царині національної політики була поява циркуляру Департаменту загальних справ МВС щодо «інородчеських товариств» від 20 січня 1910 р. У циркулярі констатувалося поширення національних товариств («які мали на меті об'єднання інородчеських елементів на під-

грунті їхніх виключно національних інтересів»). Циркуляром встановлювався посилений нагляд за діяльністю національних товариств, посилаючись на «Тимчасові правила про товариства і спілки» від 4 березня 1906 р., за якими заборонялися товариства, «що... загрожують суспільному спокою й безпеці» [14, № 27479]. Циркуляром посилювалися вимоги до реєстрації національних товариств місцевими губернськими в справах про товариства присутствіями. Останні повинні були детально розглянути статутні цілі товариства, що проходило реєстрацію, на предмет наявності «виключно національних» цілей. Вже зареєстровані національні товариства підлягали перевірці [19, арк. 22–23].

Після появи циркуляру від 20 січня 1910 р. місцева адміністрація повинна була віднаходити ознаки загрози «суспільному спокою й безпеці» в діяльності національних товариств. Наслідком появи «столипінського циркуляру» були перевірки законності реєстрації польських культурницьких товариств, — «Польського союзу» та «Київського польського жіночого гуртка», — які розглядалися київською губернською адміністрацією як шкідливі для російської національної політики [20, арк. 1–4]. Однак через відсутність ознак протиправності в статутах і діяльності цих товариств місцева влада не мала права їх закрити.

Заборона діяльності «Освяти» в Південно-Західному краї не поставила крапку в історії польського руху на Правобережжі. На зміну «Освяти» прийшли неформальні товариства, клуби та гуртки, до яких належали клуби «Огниво» і «Огніско» та мережа осередків і гуртків «Полонії». Польські культурно-просвітницькі товариства поширювали свою діяльність переважно на студентську молодь. Масовий характер товариства «Полонія» виявлявся в її багаторівневій структурі. Ядро «Полонії», «коло сеньйорів», утворювали багаторічні активісти польського руху. Другий рівень структури «Полонії» складався із студентських товариств — власне «Полонії», «Корпорації» та «Лехії». Третій рівень «Полонії» утворювався шкільними й робітничими гуртками. Місцева адміністрація не наважувалася закрити польські неформальні товариства. Адже тоді б польський рух перейшов у підпілля, а відтак — не підлягав би поліційному контролю [21, арк. 6–10]. Посилення поліцій-

ного контролю за польськими товариствами відбулося в 1912–1913 рр., до п'ятидесятих роковин Січневого повстання (1863–1864 рр.) та напередодні Першої світової війни (1914–1918 рр.) [21, арк. 2]. Російська влада вбачала в поляках потенційних ворогів, які перейдуть на бік Австро-Угорщини в разі початку війни.

Висновки місцевої адміністрації про політичний характер польського культурницького руху на Правобережній Україні підтвердилися в першій половині 1914 р., в останні місяці перед Першою світовою війною. У 1913 р. в Києві було створено «Польський політичний клуб», відомий серед польських політиків під назвою «Центральний союз незалежності», що був відділенням проавстрійської польської організації «Комісія сполучених партій незалежності», розташованої у Львові. Активістами «Політичного клубу» були переважно члени «Огнива» та «Гуртка польських літераторів». До керівництва «Політичного клубу» входили члени правління «Полонії» та «Філареції», товариства київських студентів-поляків. «Центральний союз незалежності» створив мережу місцевих відділів, відряджаючи своїх активістів до міст Південно-Західного краю, та мав свого представника в «Комісії сполучених партій незалежності». При «Політичному клубі» діяло представництво «Польського військового фонду», підпорядкованого «Комісії сполучених партій незалежності». Активісти цього фонду збирали кошти на підтримку польських організацій в Австро-Угорщини [18, арк. 6–7, 15–15 зв.].

Таким чином, позиції російської влади стосовно польського національного питання впливали з того, що, з точки зору уряду, польський культурницький рух, як єдиний легальний напрямок польського національного руху, становив загрозу Російській імперії. У період Першої російської революції (1905–1907 рр.) та «столипінської реакції» (1907–1911 рр.) загроза польського руху визначалася не стільки тим, що він був спрямований на посилення солідарності серед польської нації, скільки тим, що, за оцінкою російської бюрократії, прагнув спольщити «малоросів», українське населення Правобережжя. Адже російський національний проект, що проводився в дійсність російською бюрократією, виборював у польського національного проекту право залучити українців Правобережжя до

«великої російської нації». Напередодні Першої світової війни польський культурницький рух знаходився під наглядом політичної поліції як нелегальне прикриття польського політичного руху, що мав проавстрійську орієнтацію. Однак місцева адміністрація не була здатна протидіяти польському культурницькому руху як через неможливість його викоринити, так і через необхідність контролювати конспіративні зв'язки між польськими організаціями в Росії та Австро-Угорщині.

Подальшими напрямками дослідження російської національної політики на Правобережній Україні на початку ХХ ст. є, по-перше, висвітлення національної політики стосовно польського національного питання загалом, по-друге, порівняння національної політики стосовно українського, єврейського та польського питання.

Джерела та література

1. Шандра В. Адміністративні установи Правобережної України кінця XVIII — початку ХХ ст. в російському законодавстві: джерелознавчий аналітичний огляд / Валентина Шандра. — К.: Інститут української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського, 1998. — 75 с. — (Студії: Випуск 2); Шандра В. С. Київське генерал-губернаторство (1832–1914 рр.): історія створення та діяльність, архівний комплекс і його інформативний потенціал / Валентина Степанівна Шандра. — К.: Український державний науково-дослідний інститут архівної справи та документознавства, 1999. — 144 с.
2. Щербак Н. О. Національне питання в політиці царизму у Правобережній Україні (кінець XVIII — початок ХХ століття) / Надія Олександрівна Щербак. — К.: ПЦ «Ризографіка», 2005. — 616 с.
3. Калакура О. Я. Поляки в етнополітичних процесах на землях України у ХХ столітті / Олег Ярославович Калакура. — К.: Знання України, 2007. — С. 99–113.
4. Лісевич І. Т. У затінку двоголового орла (польська національна меншина на Наддніпрянській Україні в другій половині XIX — на початку ХХ ст.) / Іван Тимофійович Лісевич. — К.: Інститут історії НАН України, 1993. — 87 с. — (Історичні зошити); Лісевич І. Т. Родом з України... (Польська національна меншина і культурне життя на Наддніпрянській Україні в другій половині XIX — на початку ХХ ст.) / Іван Тимофійович Лісевич. — К.: Інститут історії НАН України, 1995. — 102 с. — (Історичні зошити).
5. Черкаська Н. Польська шляхта на Правобережній Україні початку ХХ століття: національна ідея чи крайова ідеологія? / Наталя Черкаська // Український археографічний щорічник: збірник наукових праць. — К., 2007. — Випуск 12. — С. 186–206.

6. Буравський О. А. Поляки Волині у другій половині XIX — на початку XX ст. / Олександр Антонович Буравський. — Житомир: Вид-во ЖДУ, 2004. — 168 с.
7. Бовуа Д. Битва за землю в Україні. 1863–1914. Поляки в соціоетнічних конфліктах / Даниель Бовуа; [пер. на укр. З. Борисюк; за ред. Н. Яковенко]. — К.: Критика, 1998. — 336 с.
8. Мацузато К. Польский фактор в Правобережной Украине с XIX по начало XX века / Кимитака Мацузато // *Ab Imperio*. — 2000. — № 1. — С. 81–99; Мацузато К. Генерал-губернаторства в Российской империи: от этнического к пространственному подходу / Кимитака Мацузато // Новая имперская история постсоветского пространства / ред. и сост. И. Герасимов, С. Глебов, А. Каплуновский, М. Могильнер, А. Семенов. — Казань: Центр исследования национализма и империи, 2004. — С. 427–458.
9. Hamm M. *Kiev: A Portrait, 1800–1917* / Michael F. Hamm. — Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 1993. — 304 p.
10. Полное собрание законов Российской империи. Собрание второе. — СПб.: Б. и., 1867. — Т. XL: 1865. Отделение второе.
11. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (ЦДІАК України). — Ф. 442. — Оп. 656. — Спр. 132. — Ч. I.
12. Полное собрание законов Российской империи. Собрание третье. — СПб.: Б. и., 1895. — Т. XII: 1892.
13. Государственная Дума. Второй созыв. Стенографические отчеты. 1907 год. Сессия 2-я. Т. 2. Заседание 31–53 (с 1 мая по 2 июня). — СПб.: Б. и., 1907.
14. Полное собрание законов Российской империи. Собрание третье. — СПб.: Б. и., 1909. — Т. XXVI: 1906. Отделение первое.
15. ЦДІАК України. — Ф. 442. — Оп. 636. — Спр. 679.
16. ЦДІАК України. — Ф. 1335. — Оп. 1. — Спр. 974.
17. ЦДІАК України. — Ф. 301. — Оп. 1. — Спр. 1237.
18. Державний архів Російської Федерації. — Ф. 102. — Оп. 244. — Спр. 149, ч. 32, арк. Б.
19. ЦДІАК України. — Ф. 442. — Оп. 860. — Спр. 256.
20. ЦДІАК України. — Ф. 442. — Оп. 639. — Спр. 797.
21. ЦДІАК України. — Ф. 442. — Оп. 643. — Спр. 346.

Анотації

Гаухман М. В. Польское культурное движение в российской национальной политике на Правобережной Украине (1905–1914 гг.)

Рассмотрена деятельность российских властей по отношению к польскому культурному движению на Правобережной Украине. Сделан вывод, что угроза польского национального движения, с точки зрения властей, заключалась в стремлении ополячить украинцев, а накануне Первой мировой войны — в поддержке Австро-Венгерской империи.

Gaukhman M. V. Polish cultural movement in Russian national politics in Right-bank Ukraine (1905–1914)

The actions of Russian authorities toward Polish cultural movement in Right-bank Ukraine are investigated. It is concluded, that according to Russian authority the threat of Polish national movement consisted in the intention of Ukrainians' polonization and before the First World War — in the support of Austrian-Hungarian Empire.

А. В. Демідов

**ВИКОРИСТАННЯ МЕТОДИКИ «КОЕФІЦІЄНТ
УСПІШНОСТІ» ПРИ ВИВЧЕННІ ІСТОРІЇ АКЦІОНЕРНИХ
ПАРОПЛАВНИХ ТОВАРИСТВ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ
XIX — ПОЧАТКУ XX ст.
(на матеріалах звітів Російського товариства
пароплавства і торгівлі)**

На сучасному етапі розвитку вітчизняної історичної науки інтенсивно розробляються проблеми застосування кількісних і статистичних методів у вивченні економічної історії. Пильна увага істориків до цих проблем пояснюється необхідністю вдосконалення методів історичного аналізу, прагненням усвідомити логічні принципи та особливості історичного процесу, загальною тенденцією інтеграції наук, розповсюдженням «міждисциплінарних» досліджень. На сьогоднішній день синтез теорій, підходів, методик і конкретно-наукових концепцій є органічним компонентом у розвитку історичної науки.

Метою публікації є з'ясування доцільності, можливості і специфіки використання статистичного методу «коефіцієнт успішності» в дослідженнях історії акціонерних пароплавних товариств Чорноморсько-Азовського басейну другої половини XIX — початку XX ст. Вирішення цієї проблеми, на прикладі Російського товариства пароплавства і торгівлі, проливає світло на питання про ефективність діяльності конкретного директора-розпорядника в період існування компанії.

Об'єктом дослідження є статистичні методи, за допомогою яких можливе вивчення історії акціонерних пароплавних товариств Чорноморсько-Азовського басейну другої половини XIX — початку XX ст. Предметом дослідження є авторський метод «коефіцієнт успішності».